

**Валерій Солдатенко**  
доктор істор. наук,  
член-кореспондент  
НАН України,  
гол. наук. співр.  
Інституту політичних і  
етнонаціональних  
досліджень ім. І.Ф. Кураса  
НАН України,  
м. Київ

Дистанціюючись від спроб умоглядного конструювання абстрактних історичних концепцій без опори на достовірну документальну базу, ми пропонуємо поглянути на процеси, які розпочалися 1918 року й продовжувалися в наступному періоді — 1919 і 1920 роках, оскільки сепаратистсько-регіоналістські орієнтації й уподобання на Сході України не вичерпалися в 1917—1918 рр.<sup>1, 2</sup>

Можливо, звертатися до цього питання було б не варто, якби у відповідних розділах “Нарисів історії української революції 1917—1921 років”, написаних *С.В. Кульчицьким* у співавторстві з *Г.Г. Єфіменком* і *С.В. Верстюком*, було, бодай мимохідь, порушено сюжети про Донецько-Криворізьку радянську республіку (ДКРР), як, утім, і про дещо пізнішу спробу якогось варіанта її реалізації<sup>3</sup>.

Складне й гостре питання, на жаль, обходить і в серії брошур Інституту історії України НАН України “Студії з регіональної історії: степова Україна”. Крім двох перших, названих у попередньому матеріалі, на сьогодні з’явилося ще вісім випусків<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Див.: *Солдатенко В.* Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року // *Світогляд*. — 2015 — №4(54). — С. 70—77.

<sup>2</sup> *Кульчицький С.* Рецензія на статтю В.Ф. Солдатенка “Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року” // *Світогляд*. — 2015 — №4(54). — С. 78—79.

<sup>3</sup> Див.: *Єфіменко Г.Г., Кульчицький С.В., Верстюк В.Ф.* Більшовицька експансія в Україну // *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*. У двох кн. — Кн. 2. — К., 2012. — С. 241—414.

<sup>4</sup> Див., напр.: *Донік О.М.* З історії індустріального освоєння Донбасу (XIX — початок XX ст.). — К., 2014. — 60 с.; *Якубова Л.Д.* Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу націотворення. — К., 2014. — 109 с.; *Верменич Я.В.* Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. — К., 2015. — 69 с.; *Шандра В.С.* Донеччина: адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII — початок XX ст.). — К., 2015. — 78 с.; та інші джерела.

Як відомо, зусиль донецьких комуністів виявилося недостатньо, щоб не допустити окупації австро-німецькими військами території Донецько-Криворізької республіки, або хоча б серйозно стримати цей процес. Що вдалося здійснити, так це провести відносно оперативну масштабну евакуацію людей, цінностей, рухомого складу залізниць до РСФРР і забезпечити організований відступ військових частин у напрямку Царицина (5-та радянська армія під командуванням **К. Ворошилова**).

Після австро-німецької окупації група функціонерів ДКРР уже поза межами її території продукувала документи, здійснювала окремі акції, чого для деяких авторів достатньо, щоб вважати реальним безперервне продовження існування регіонально-державницького утворення. Щоправда, назва іноді трансформується в неофіційну — Донецька республіка<sup>5</sup>.

Хронологічно це вже початок 1919 р. На той час, у результаті антигетьманського повстання під керівництвом Директорії, було повалено гетьманський режим **П. Скоропадського**, відновлено Українську Народну Республіку, а німецькі й австро-угорські війська залишили територію України. Створений у Курську Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з **Г. Пятаковим** висунув завдання відродження Української Радянської Республіки і з цією метою організував військовий похід на Харків, де в перші дні січня 1919 р. було відновлено владу Рад.

Тут, серед інших, опинилася й група колишніх діячів ДКРР перших місяців її існування. **Ф. Сергєєв (Артем)**, сконсолідувавши прихильників, домігся зміщення з посади **Г. Пятакова** і на кілька днів сам став головою уряду, що не розрядило ситуацію у конфлікті між “лівими” і “правими” в КП(б)У, а ще більше її загострило. На прохання обох сторін, що конфліктували, до ЦК РКП(б) прислати на підкріплення не просто авторитетного нейтрального діяча, а конкретну особистість — **Х. Раковського** — **В. Ленін** погодився, що швидко стабілізувало ситуацію в уряді. **Х. Раковський** 24 січня 1919 р. очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, а **Артем** був призначений заступником голови уряду<sup>6</sup>. Сам виконавчий орган влади від 29 січня став іменуватись Радою Народних Комісарів.

Однак у складі РНК Радянської України **Артем** перебував лише до III Всеукраїнського з'їзду Рад (6—10 березня 1919 р.), після якого був призначений головою Донецького губвиконкому Рад. Той факт, що він не ввійшов до РНК після з'їзду, а посаду наркома радянської пропаганди, яку він раніше обіймав, замінив **Г. Пятаков**, дозволяє висловити припущення, що ЦВК Рад, обраний на з'їзді, не вельми

схвально оцінив його поведінку в радянському уряді України в 1918 — на початку 1919 рр.

З документів видно, що **Ф. Сергєєв (Артем)** і **Г. Пятаков** звинувачували один одного в сепаратизмі. Перший вбачав сепаратизм у прагненні **Г. Пятакова** до організації Радянської влади в Україні, в цілому, і встановленні федеративних зв'язків між Українською і Російською Радянськими Республіками. Що ж до сепаратизму самого **Артема**, то він виявився у прагненні до відновлення Донецько-Криворізької Республіки (ДКР).

*“Фактично роботою в українському масштабі керувало ліве наше крило, — згадував **В. Затонський**. — У правих під впливом принципових суперечок про термін, коли має спалахнути в Україні революція, знову воскресла тенденція відокремитися й проводити свою Донецько-Криворізьку роботу самостійно”*<sup>7</sup>.

**Артем** розпочав таку “роботу” ще в грудні 1918 р., збираючи навколо себе колишніх працівників Донецько-Криворізького обкому партії та членів Раднаркому Донецько-Криворізької Республіки: **В. Межлаука**, **К. Ворошилова**, **Б. Магідова**, **М. Рухимовича** та інших. 20 лютого 1919 р. планувалося провести партійну конференцію Донецького і Криворізького басейнів. За браком інформації, можна лише передбачити, що в Москві остерігалися нових проявів регіоналізму і знайшли за потрібне упередити небажаний розвиток подій. В усякому разі, 17 лютого Рада Оборони РСФРР під головуванням **В. Леніна** ухвалила лаконічну постанову *“Просити т. Сталіна через Бюро ЦК провести знищення Кривдонбасу”*<sup>8</sup>.

Позиція **Й. Сталіна** в цьому питанні не змінилася у порівнянні з 1918 р.: *“Ніякого Донкривбасу не буде і не повинно бути, час би кинути займатись дурницями”*<sup>9</sup>. Висловлювання, звісно, як і у багатьох інших випадках, далекі від вишуканих (те ж стосується і згаданої постанови). Однак невідомо, що конкретно зробив член Політбюро ЦК РКП(б) і нарком **Й. Сталін** для виконання доручення: жодних офіційних рішень не було оприлюднено. Однак і безпосередніх згадок про Донецько-Криворізьку республіку чи про будь-які кроки щодо планів її реалізації більше не трапляється.

Між тим, прихильники регіоналізму не полишали своїх намірів. Їх стараннями було відновлено діяльність Донецько-Криворізької обласної партійної організації, а 20—23 лютого 1919 р. в Луганську відбулася обласна партійна конференція<sup>10</sup>. Уже тоді проблеми партійного будівництва суперечили тому, як розв'язувались питання державного будівництва, зокрема адміністративного устрою. Адже в той час у складі України існувала губернія з назвою “Донецька” — вона була утворена декретом РНК України 5 лютого 1919 р.

<sup>5</sup> Див.: **Корнилов В.В.** Донецько-Криворізька республіка. Расстреляная мечта. — Х., 2011. — С. 377—409, 420—427, 487—510 і др.

<sup>6</sup> Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 76, 78, 79; Спр. 15. — Арк. 20.

<sup>7</sup> **Затонський В.** Как была основана КП(б)У. // Коммунист (Харьков). — 1921. — 7 ноября.

<sup>8</sup> Гражданская война на Украине 1918—1920 гг.: Сб. док. и матер. В 3-х т., 4 кн. — Т.1. — Кн. 1. — Київ., 1967. — С. 627.

<sup>9</sup> **Затонський В.** Назв. праця.

<sup>10</sup> Див.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — Донецк, 1978. — С. 172.



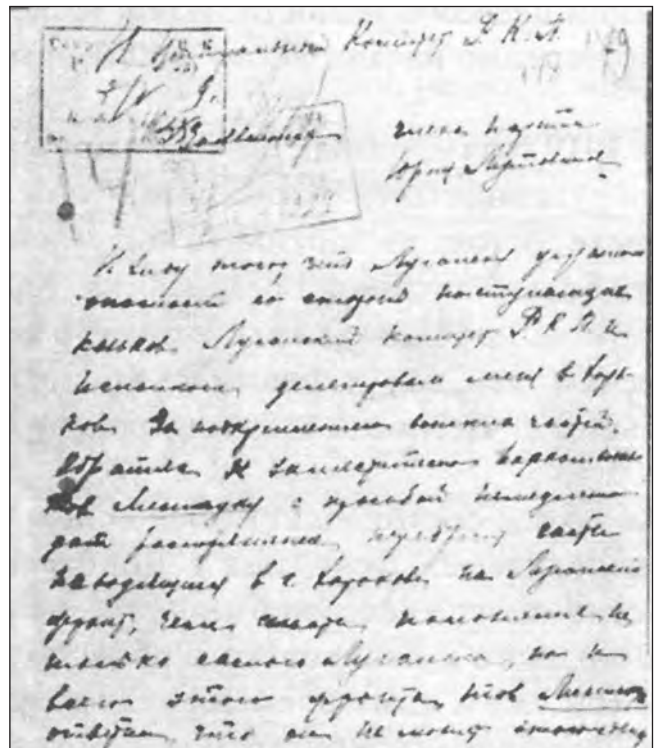
18 березня 1919 р. відбувся I губернський з'їзд Рад<sup>11</sup>, **Ф. Сергєєв (Артем)** очолив Донецький губвиконком Рад. Однак голові губвиконкому, очевидно, було затісно і в межах губернії, і в складі України.

Він відновив спроби втілення в життя уже збанкрутілих один раз планів. При цьому знову, як і в 1917—1918 рр., була використана загроза Донбасу, тепер уже — від білих армій **А. Денікіна** з південного сходу. Найбільш повно ці прагнення виявилися в рішеннях особливої наради, скликаної в Харкові 30 квітня 1919 р. У нараді взяли участь голови Донецького і Харківського губвиконкомів Рад **Ф. Сергєєв (Артем)** і **Ф. Кон**, голова Донецького губраднаргоспу **А. Каменський**, член президії Донецького губраднаргоспу **С. Гецов**, нарком праці УСРР **Б. Магідов**, заступник наркома військових справ **В. Межлаук** та ін. Звинувативши “лівого” **Г. Пятакова** і “солідарних з ним” голову Раднаркому УСРР **Х. Раковського** та наркома військових справ **М. Подвойського** в неуважному ставленні до оборони Донбасу, нарада вирішила утворити бюро Ради Оборони Донецького басейну. В руках бюро передбачалось зосередити військові, промислові, фінансові, продовольчі й транспортні ресурси, виділивши частину цих ресурсів та управлінь з підпорядкування Радянського уряду України<sup>12</sup>.

Автори цього проекту мали намір запропонувати РНК УСРР оголосити його як декрет Уряду. Водночас, у протоколі наради відзначено: “Неофіційно це бюро знаходиться у зв'язку, під контролем і діє за директивами виключно Москви”<sup>13</sup>.

Отож, керуючись турботою про оборону Донбасу, робилась чергова спроба розчленувати Україну, виділити з підпорядкування її уряду Донецький басейн і зробити його безпосередньо підлеглим урядові Радянської Росії. В цьому значенні вона цілком тождна ідеї та досвіду Донецько-Криворізької республіки. Саме так ця акція була сприйнята й кваліфікувалася на порядку денному Оргбюро ЦК РКП(б) 7 травня 1919 р., у відповідному пункті якого зазначалося: “*т. Лутовінов повідомляє про сепаратистські тенденції, які існують на Україні у киян і у харків'ян, про прагнення останніх утворити Донецько-Криворізьку республіку, про необхідність послати в Харків авторитетну й тверду людину для наведення порядку й порядку Донбасу*”. В рішенні Оргбюро ЦК було написано “Взяти до відома”<sup>14</sup>. Можливо, через **Й. Сталіна**, який головував на засіданні, зміст виступу **Лутовінова** разом із його ж відповідною пояснювальною запискою негайно був доведений до відома **В. Леніна**.

Того ж дня голова РНК РСФРР надіслав на ім'я **В. Межлаука**, з копією **Артему**, телеграму (**В. Ленін** прекрасно розумів “звідки вітер віє” — **В.С.**), в якій говорилося: “*Одержав від Лутовінова ще одне підтвердження, що Ви граєте в самостійність і в місцеві*



Заява **Ю. Лутовінова** на **В. Межлаука**

республіки. Заявляю, що Ви будете віддані під партійний суд і виключення з партії, якщо не кинете цієї гри”<sup>15</sup>.

Останній сплеск збанкрутіла ідея Донецько-Криворізької єдності одержала в другій половині травня 1919 р., коли **Ф. Сергєєв (Артем)**, **К. Ворошилов**, **А. Каменський** і **В. Межлаук** висунули план утворення Реввійськради Донецького фронту, підпорядкованого Південному фронту. До фронту мали ввійти 8-а і 13-а армії та 2-а Українська армія, яку при цьому слід було виділити з Українського фронту.

Спробою зарадити справі була ухвалена ЦК РКП(б) директива, направлена телеграфом 28 травня з підписами **В. Леніна**, **М. Крестінського** і **Л. Каменєва** Центральному Комітетові КП(б)У: “*Зосередити всі зусилля на Донбасі, зняти із Західного фронту все можливе, скоротивши до мінімуму всі активні дії на вашому Західному фронті, послати Пятакова і Бубнова в Харків, Катеринослав, для якнайенергійнішої мобілізації геть чисто всіх робітників для Південного фронту під їх особистою відповідальністю*”<sup>16</sup>.

Окрім іншого, з директиви випливає, що проблеми Донбасу, його захисту — це предмет турботи всієї України, її радянського керівництва, причому найвищого рівня. Тому секретар ЦК КП(б)У **Г. Пятаков** 30 травня 1919 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У звільняється з посади і разом із відомим революціонером, державним і військовим діячем **А. Бубновим** відряджається для проведення мобілізації на Донбас<sup>17</sup>.

<sup>11</sup> Див. : Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — С. 172.

<sup>12</sup> ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 478. — Арк. 3.

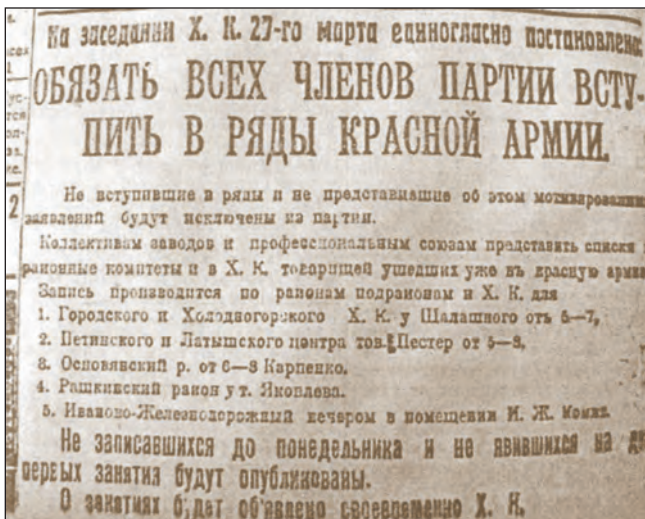
<sup>13</sup> Там само.

<sup>14</sup> Цит. за: **Корнилов В.В.** Назв. раб. — С. 506.

<sup>15</sup> **Ленін В.І.** Телеграма В.І. Межлауку // Повне збір. тв. — Т.50. — С. 326.

Підтвердженням обраного Москвою курсу стала направлена 1 червня 1919 р. телеграма **В. Межлауку** і **К. Ворошилову** (копія — **Г. Мельничанському**, **Ф. Сергєєву**, **А. Каменському**), в якій **В. Ленін** повідомив, що Політбюро ЦК РКП(б) рішуче відкинуло план об'єднання трьох армій і створення “окремої донецької єдності”, вимагає забезпечити зміцнення української армії<sup>18</sup>.

Крім усього іншого, “окрема донецька єдність” ніяк не “вписувалася” в контекст ухваленого Всеросійським центральним виконавчим комітетом Рад саме 1 червня декрету “Про об'єднання радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби зі світовим імперіалізмом”<sup>19</sup>. Шляхом угоди між урядами всіх республік об'єднувались: військове командування, Ради народного господарства, управління залізничним транспортом, комісаріати праці — одним словом, відомства і галузі, що працювали на оборону.



#### Розпорядження Донецько-Криворізької республіки щодо мобілізації членів партії (травень 1919 р.)

Об'єднання військових потенціалів супроводжувалося ліквідацією командування українських армій, а переформування їх частин призвело до зміни підпорядкування фронтам відповідно до спільної стратегії, якою, зокрема, в той момент передбачалось істотне зміцнення Південного фронту.

Залишається незрозумілим, чому за таких обставин лінія регіоналістів у ті дні була підтримана головою Реввійськради РСФРР **Л. Троцьким**<sup>20</sup>, хоча в умовах швидкої окупації Донбасу, а невдовзі і майже всієї території Лівобережної України білогвардійцями це вже ніякого практичного значення не мало.

Коли, після розгрому денікінщини, проходив процес відновлення влади Рад в Україні, питання державного і партійного будівництва намагались розв'язувати більш кваліфіковано, враховуючи й попередній негативний досвід.

У процесі визволення Сходу України від білогвардійців наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. об'єктивно вкотре постало питання про його адміністративний устрій. Визначальним моментом цього разу стало функціонування ревкомів як органів, що відновлювали радянське будівництво. В останні дні грудня 1919 р. — перші дні січня 1920 р. оформились ревкоми в Бахмуті, Горлівсько-Щербинівському районі, на рудниках Макіївського району, в Гришино, Єнакієвому, в багатьох селах. 4 січня 1920 р. було створено Донецький губернський революційний комітет. Оскільки межі губернії на той час встановлені не були, на своєму першому ж засіданні губревком розглянув питання “Про кордони Донецької губернії” і виробив відповідні пропозиції. 15 березня 1920 р. ці пропозиції затвердила Рада Української трудової армії. 23 березня постанову про кордони Донецької губернії затвердив ВЦВК РСФРР, а 16 квітня 1920 р. — ЦВК Рад України<sup>21</sup>. До складу Донецької губернії ввійшли Старобільський повіт, частина Ізюмського і Куп'янського повітів Харківщини, Бахмутський, Луганський, Маріупольський повіти Катеринославщини, Таганрозький округ та частина Донецького і Черкаського округів колишньої області Війська Донського.

Наприкінці квітня 1920 р. відбувся губернський з'їзд Рад, який обрав губернський виконком знову на чолі з **Ф. Сергєєвим (Артемом)**. А ще 22 лютого 1920 р. відбулась I губернська партійна конференція. Цього разу і Харків, і Москва більш жорстко тримали спільну лінію: Донбас — невід'ємна частина України<sup>22</sup>.



#### Об'ява про набір у полк Раднаркому Донецько-Криворізької республіки

<sup>16</sup> **Ленін В.І.** ЦК КП(б)У // Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 328.

<sup>17</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.6. — Спр.1. — Арк.19; **Солдатенко В.Ф.** Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К., 2004. — С. 242, 243.

<sup>18</sup> **Ленін В.І.** Телеграма В.І.Межлауку і К.Є. Ворошилову // Повне збір. тв. — Т. 50. — С. 333.

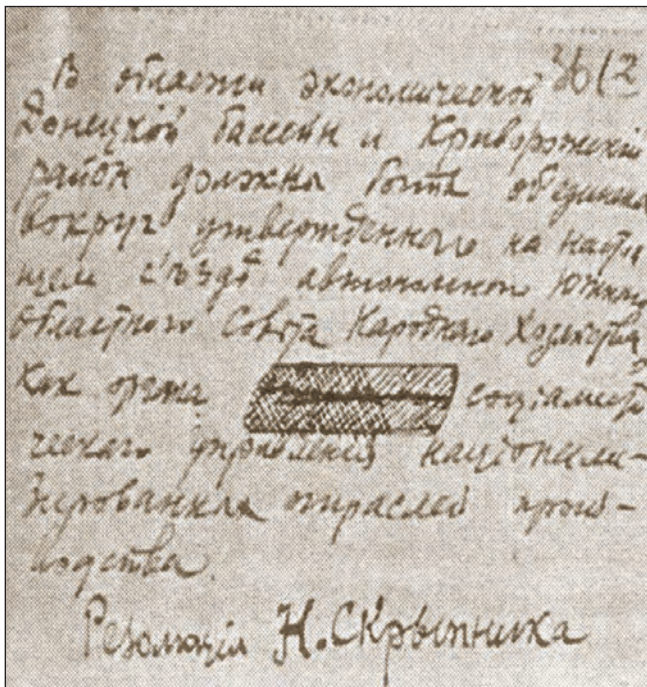
<sup>19</sup> Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — М., 1919. — № 21. — С. 264.

<sup>20</sup> Див.: **Ленін В.І.** Неизвестные документы распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — М., 1897—1922. — М., 1999. — С. 288, 289. В.И. Ленин об Украине. Неизвестные документы // Коммунист Украины. — 1999. — №2. — С. 54.

<sup>21</sup> Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — С. 150.

<sup>22</sup> Там само. — С. 180, 181.





Чорновий начерк проекту резолюції М. Скрипника — голови Народного секретаріату (першого українського радянського уряду) з 1918 р.

Логічним продовженням “розв’язання” суперечностей з “обласниками”, що сповідували ідеї регіоналізму, прагнули до їх втілення у суспільну практику, стало їх поступове усунення з відповідальних державних і партійних посад регіонального рівня, переміщення на різні ділянки роботи в РСФРР, декого — в міжнародні організації. Зокрема, **Ф. Сергєєв (Артем)**, якого на IX і X з’їздах РКП(б) вкотре обирали членом ЦК, працював секретарем Московського комітету партії, головою Всеросійської спілки гірничих працівників. 24 липня 1921 р. він загинув під час випробування аеровагона під Москвою.

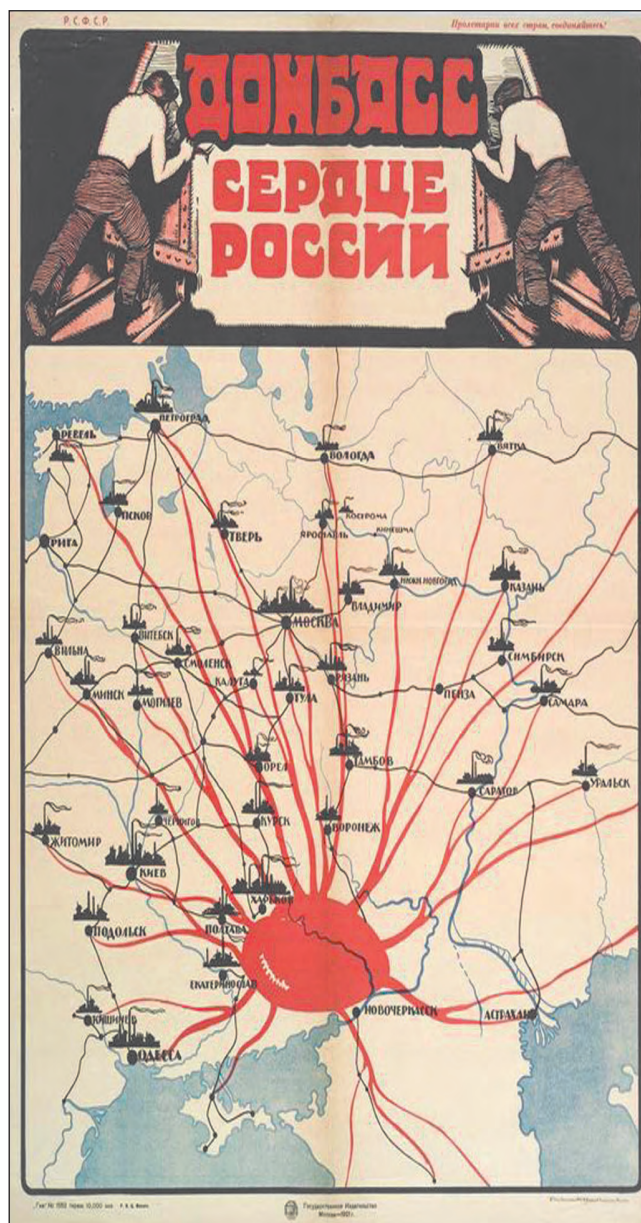
З позбавленням основних носіїв регіоналістських ідей можливостей впливати на державне будівництво в Україні, її регіонах було вирішено і проблему боротьби з донкривбасівським сепаратизмом (хоча в значно менших масштабах і яскравих формах — здебільшого на побутовому рівні, регіоналістські настрої і надалі зберігались та інколи давали про себе знати).

Підбиваючи підсумок, очевидно, можна висловити такі міркування. Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів в 1919—1920 рр., як і в попередній період, виявились у кричущій суперечності з тенденцією створення національних держав. Це усвідомлювали навіть вожді РКП(б) і РСФРР, які намагались уникнути додаткових небажаних ускладнень у стосунках з Україною, що й без того завжди були непростими.

Цим, у першу чергу, зумовлювалась негативна позиція офіційної Москви щодо спроб відновлення Донецько-Криворізької Республіки, або якогось її варіанта. Піддавши критиці політичний курс керів-

ників Донецько-Криворізької республіки, Москва тим самим застерігала й щодо неприйняття нігілістично-централістичних поглядів “лівих” у КП(б)У — **Г. Пятакова, В. Затонського, Є. Бош, А. Бубнова**.

Характерно, що ідеї вичленення Донкривбасу зі складу України не знайшли помітного відгуку в народних низах. Принаймні, документів щодо цього не відклалося. Це дозволяє з достатньо високим ступенем вірогідності зазначити, що регіоналістські уподобання були притаманні вузькому прошарку не лише мешканців України, а й, навіть, більшовиків. Тобто від самого початку вони були не просто науково-політично безпідставними, безперспективними, а й великою мірою авантюристичними, несли в собі негативний заряд. А тому й крах їх у зіткненні з суспільною практикою був невідворотним. ■



Радянський агітплакат